

IVO BOJANOVSKI

NASTAVAK KONZERVATORSKIH RADOVA NA GRADU BOBOVCU

Radovi na istraživanju i konzerviranju ruševina srednjovjekovnog grada Bobovca, započeti 1959. i 1960. g., nastavljeni su i u dvije posljednje godine.¹ Konzervatorskim radovima i dalje je rukovodio u ime Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine konzervator Ivo Bojanovski, dok su sistematska arheološka iskopavanja i ispitivanja grada nastavljena u režiji Zemaljskog muzeja u Sarajevu pod rukovodstvom višeg kustosa Pave Anđelića. Sve radove na konzerviranju ruševina srednjovjekovnog burga financirao je NOO-e Vareš.

U »Našim starinama« br. VIII u članku »Stari grad Bobovac i njegova konzervacija« podnio sam prvi izvještaj o konzervatorskim radovima na Bobovcu, koji je obuhvatio radove izvedene 1960. godine. Osim opisa ruševina grada i njegova historijata, tu su obrađeni i neki principijelni, teoretski pa i tehnički problemi, koji se u ovakvom poslu neminovno postavljaju pred konzervatora.

Navedenim člankom ujedno sam htio našoj široj javnosti skrenuti pažnju na značajan potihvat Zemaljskog muzeja na istraživanju našeg srednjeg vijeka, koji je kod nas u Bosni i Hercegovini, bar što se tiče arheoloških ispitivanja, prilično zanemaren. Ovaj događaj u neku ruku predstavlja pravu prekretnicu u istraživanju domaćih spomenika srednjeg vijeka.

U ovom kompleksnom i odgovornom poslu uzeo je aktivnog učešća i konzervator, kao odgovorni realizator konzervatorskog zahvata.

Ali, prije nego što podnesem izvještaj o konzervatorskim radovima, htio bih da se ukratko i principijelno osvrnem na neke primjedbe povodom moga naprijed navedenog članka o Bobovcu, kojima je cilj da ograniče konzervatora u proučavanju objekta koji konzervira. Takva, u stvari simplicistička, shvatanja, koja bi htjela da djelovanje konzervatora svedu na čisto tehnički posao konzerviranja, predstavljaju preživjeli anahronizam i pokazuju potpuno nepoznavanje sa-

vremene konzervatorske teorije i prakse. Konzervator nije samo tehničar (zapravo on to i ne mora biti), ali on mora da u svojoj ličnosti — ako hoće da uspije — sintetizira znanje i intuiciju. Da bi konzervator ostvario postavljeni cilj (učvrstiti ruinu, a da ona pri tome ne izgubi čar ruine, kao u konkretnom slučaju), apsolutno je potrebno da najprije dobro upozna spomenik koji želi da konzervira, kako sa arhitektonske, tako i sa historijske strane. »Ne smije biti restauracije spomenika bez prethodne naučne (podvukao I. B.) studije spomenika«, istakao je kao osnovni princip službe zaštite naš najuvaženiji konzervator-teoretičar Franc Stele.²

Savremena služba zaštite spomenika kulture, koja je u cijelom kulturnom svijetu postala briga države, oslanja se pri tome — kako to ističe Stele — »na svestrano izgrađen sistem proučavanja i dokumentovanja stanja spomenika, problematike i metoda, istorijskog opredeljivanja i dijagnoziranja bolesti spomenika kao i nadzor nad njim. Polazna tačka je svuda temeljno poznavanje spomenika datog područja, čiji je temelj, spomenička topografija; pravi pak temelj zaštitnog rada predstavlja svestrana dokumentacija o stanju spomenika i dijagnoza njegove bolesti. Istorija života pojedinih spomenika podjednako pruža uslove za pravilne zaštitne zahvate... Nosilac odgovornosti jeste istoričar umetnosti, specijalizovan kao teoretičar, a izvršilac radova tehničar, specijalizovan kao restaurator. Prvi treba da bude temeljni poznavalac spomeničkog materijala... Na tim temeljima izgrađena je i služba zaštite spomenika kulture u SFRJ.«³

Polazeći od ovako definiranog zadatka i metode, konzervatora je u slučaju Bobovca u prvom redu zanimao položaj grada, struktura i gradnja onih dijelova ruševina koji su se sačuvali subdivo, zatim oblici arhitekture obrambenih i stam-

¹ Anđelić, Arheološki pregled 1 (1959), str. 159—161; isti, Arheološki pregled 3 (1961), str. 147—152; Bojanovski, Naše starine VIII, (1962.) str. 71—96.

² Osnovni principi restauratorstva, Zbornik zaštite spomenika kulture I, Beograd 1951, str. 21.

³ Stele, Zaštita spomenika kulture: Principi — Uverenja — Iskustva, u Zborniku zaštite spomenika kulture XI, Beograd 1960, str. 10.

1. Ruševine starog grada Bobovca, pogled sa Liješnice.
Naprijed su Donji i Gornji grad, a u pozadini na samom bilu kose Crkvica i u pozadini Vis.

benih dijelova burga, stupanj sačuvanosti pojedinih objekata i promjene koje su nastale u historijskom razvitku grada, ne ulazeći, prema dogovoru sa rukovodiocem arheoloških iskopavanja, u opis i tumačenje arheoloških nalaza. Konzervatora su zanimali, dakle, oni elementi koji su za konzervaciju od bitnog interesa. Trebalo je tačno fiksirati stanje ruine i njezin izgled, kakva je ona bila 1960. godine, u samom početku opsežnih arheoloških radova, koji će svakako dovesti do izvjesnih promjena u samom izgledu spomenika, ali i otkriti nove, ranije nepoznate, podatke o njemu. Na osnovu toga trebalo je odrediti šta je za konzervaciju bitno, a što nije, šta će se i u kojem obimu konzervirati, a šta ne.

U konkretnom slučaju za konzervatora to više i nije burg Bobovac, sjedište kraljevskog dvora, kakav je on izgledao u XIV ili XV vijeku, nego njegova ruina gledana kao proizvod vremena i događaja, koju treba konzervirati, tako da i dalje ostane kakav-takav dokumenat svoga vremena, ali da pri tome ne izgubi onaj romantični šarm legende i doživljaj ruine koji će uzbuditi maštu svakog posjetnika. Arheolog će, naprotiv, sa svoga aspekta nastojati (možda i dezintegracijom pojedinih dijelova ruine) da na osnovu nalaza i drugih podataka izradi idejnu rekonstrukciju objekta, kako je izgledao u datom vremenu, dakle, da ga »povrati« u njegovo idealno iskonsko stanje. Prema tome arheološka istraživanja su jedno, a konverzacija drugo, nešto bitno drugačije. Ako je zadatak arheologa da, krećući se pravcem analize, dođe do izvjesnih novih saznanja o objektu, zadatak je konzervatora da kroz takva saznanja očuva objekat kakav jeste. Drugi su, dakle, putovi, metode, da se dostignu postavljeni ciljevi. Zato tu, po našem mišljenju, nema i ne može biti

kolizije, jer se svaki služi djelomično istim elementima za različitu svrhu, dakako, samo ako postoji imalo dobre volje i razumijevanja za zadatak drugoga. Pri tome je za objekat savršeno svejedno tko će prvi objaviti ovaj ili onaj podatak iz kasteloške problematike grada, koja je, uostalom, po svojoj materiji bliža konzervatoru kao restauratoru grada. Važno je samo i jedino to da takav podatak doprinosi autentičnom tretiranju gradske arhitekture.

Najsretnije rješenje bi bilo kada bi i radovi na istraživanju i konzervatorski zahvat bili u rukama iste osobe, kada bi rukovodilac arheoloških istraživanja bio ujedno i konzervator, specijaliziran kao kastelog. Time bi se na najidealniji način postigla puna harmonija između dva u suštini različita posla, kao što su dezintegracija i ponovna integracija na istom objektu-spomeniku. Delikatni odnos arheologa i konzervatora — na istom objektu — predstavlja prilično složen problem, pitanje sa mnogo potpitanja, o kojem se u našoj teoretskoj i metodološkoj literaturi i nije raspravljalo, a koje u svakodnevnom praktičnom poslu rađa brojne sitne, pa i krupnije probleme. Među njima je svakako i ovaj problem, koji nam se i nehotice nametnuo, tko će o objektu pisati i u kojem smislu, jer je to dužan i jedan i drugi već po zahtjevima svoje službe. Gdje je ona prava granica konstruktivne saradnje, gdje u stvari prestaje područje jednoga, a gdje drugoga, itd.

Problem je utoliko osjetljiviji i još više komplicira odnose kada arheolog i konzervator ne pripadaju istoj ustanovi. Sasvim je jasno da je u takvom slučaju potrebna od samog početka otvorena i puna saradnja, i jednoj i drugoj strani mora od početka u potpunosti da bude jasan cilj i obim radova, tačno određeni zadaci i uloga, a

tako isto i dužnosti i prava. Samo u punoj harmoniji »složna braća nove dvore grade«.

Izvjeshni nesporazumi mogu da nastanu i u vezi sa pitanjem financiranja konzervatorskog zahvata i planiranja sredstava. Važno je da se dogovori tko je dužan da osigura sredstva za poslove na konzerviranju, da li investitor istraživačkih radova (što bi bilo možda logično) ili neko drugi, itd. Ovi i brojni drugi problemi traže da se već u početku isključi svaka eventualna mogućnost nesporazuma kako u organizaciji posla, tako i u izvođenju, uključujući i pitanja dokumentacije, naučne obrade i sve ostalo.

Dakle, da bi konzervator ostvario svoj zadatak na praktičnoj konzervaciji spomenika, nužno je potrebno da ima svoj jasno, precizno i temeljito definiran stav u pogledu metode, obima i cilja konzervacije i da dobro poznaje sam objekat, njegovo aktuelno stanje, ali i promjene koje je u žrvnju vremena doživio, ukratko, sve ono što može i najmanje doprinijeti uspješnoj konzervaciji objekta.

To i jest ono što želi da istakne poznati kasteolog Herbert von Cagoga kada kaže da je bezuvjetna (podvukao I. B.) pretpostavka za sve konzervatorske radove na historijskim spomenicima (posebno na srednjovjekovnim burgovima) shvaćanje i poznavanje njihove historijske, umjetničke i ambijentske vrijednosti.⁴ Rezultat baš takvih shvaćanja, a to su ujedno i opće prihvaćene norme konzervatorske službe u čitavom kulturnom svijetu, jeste i onaj kraći opis i historijjat bobovačke ruine kakav je dat u objavljenom članku, bez ulaznja u rezultate arheoloških iskopavanja na Bobovcu.

U našem slučaju bilo je potrebno da se u okviru članka najprije što tačnije sa konzervatorskog aspekta fiksira stanje i izgled Bobovca u času kad su počela obimna arheološka iskopavanja, koja mogu, po prirodi samoga posla, lako dovesti do manjih ili većih obrušavanja i promjena na spomeniku, a to je, s obzirom na arheološke metode, ne samo moguće nego je i »nužan postulat i uslov za naučne konstatacije u pogledu spomenika«⁵ Konzervator, kome je zadatak kada se radi o spomenicima većeg historijskog značenja, kao što je Bobovac, ne samo da pojača otpornost zidova i da na taj način objektu produži vijek, nego i da nam sačuva njegov autentični oblik i izgled ruine, morao je i o tome voditi računa. Arheološko iskopavanje, i konzervacija sama, nužno će dovesti do izvjesnih, makar i manjih, promjena na ar-

hitekturi grada, pa se stoga opis ruševina namestao kao osnovni postulat i baza svakog konzervatorskog postupka. Uostalom, mislim, da bi ovakvo tretiranje problema (mislim na opis ruine kao ruine) izlazilo iz okvira interesa jedne čisto naučne publikacije arheološkog karaktera i da bi za takvu raspravu samo predstavljalo balast, dok za konzervatora predstavlja osnovni vid dokumentacije.

U navedenom članku data je slika grada-ruševine iz kraja 1960. godine, dakle, u vrijeme kada je bio otkopan tek minimalni dio Donjeg grada. Grad je opisan samo na osnovu površinskog promatranja, osim podataka o cisterni, i to u obimu koji mi je dozvolio drug Anđelić. U međuvremenu su 1961. i 1962. godine otkopani čitav Donji i Gornji grad (v. sl. 4 i 6 u Našim starinama VIII, str. 75 i 77), koji sačinjavaju najstariju i najbolje sačuvanu jezgru grada, prvobitni burg, kakav se definitivno razvio pred kraj bosanske samostalnosti, gotovo u cjelini. To je i konzervatora postavilo pred nove probleme s obzirom na historijsku i kulturnu, pa i nacionalnu, važnost baš ovoga dijela grada.

Konzervacija je u slučaju Bobovca već od početka pošla od jedino ispravnog i logičnog stanovišta: »čuvati, konzervirati, ne restaurirati«, dakle od principa koji je u cijelom svijetu općenito prihvaćen kao osnovni aksiom službe zaštite.⁶ U konkretnom slučaju radi se o spomeniku koji je teško stradao, udaljenom od savremene civilizacije i svake praktične upotrebe. Njegova ruina u ovako okrnjenom stanju jedino može da posluži kao koliko-toliko autentični dokumenat jednog davno prohujalog doba i da djeluje na estetska čuvstva rijetkih posjetilaca, kao ruševina, obavijena u koprenu legende.

Stoga se i u radovima 1961. i 1962. konzervator ograničio samo na čistu (biološku) konzervaciju, ne upuštajući se u rekonstrukcije. Jedino je, iz konstruktivnih razloga, a na osnovu poznatih elemenata, dograđen južni zid na objektu »dvora«. Konzervacija se dakle svela na nastojanje da se što više pojača otpornost teško oštećenih zidova (sl. 1).

Međutim, pojavili su se problemi čisto tehničke prirode. Pokazalo se da zidovi konzervirani 1960. godine nisu posvuda jednako izdržali razornu snagu atmosferilija na ovom jako izloženom mjestu, pa se malter na spojnicama površinski mrvili i osiplje. Jezgro zidova je čvrsto, ali gornje površine, naročito one po kojima se hoda, po malo se osiplju. Da bi se tome doskočilo, iskušane su neke nove metode koje u datim bobovačkim uslovima mogu imati više efikasnosti.

a) Koristeći se već stečenim iskustvima sa Caričina grada (gdje su klimatski uslovi, istina, povoljniji, ali starost ruine gotovo dvostruka), a i sa drugih objekata, manji dio zidova zatvoren

⁴ Herbert von Caboga, Die mittelalterliche Burg im Süden und Westen des deutschen Sprachgebietes Erweiterte Ausgabe mit Hinweisen für Konservierungen. Rapperswil SG 1951, str. 17: »Für alle Arbeiten an historischen Baudenkmalern ist das Verständnis für ihren geschichtlichen, künstlerischen und landschaftlichen Wert unbedingte Voraussetzung.« Isp. i novije izdanje pod naslovom »Kleine Burgzukunft«, Bonn 1961, str. 21.

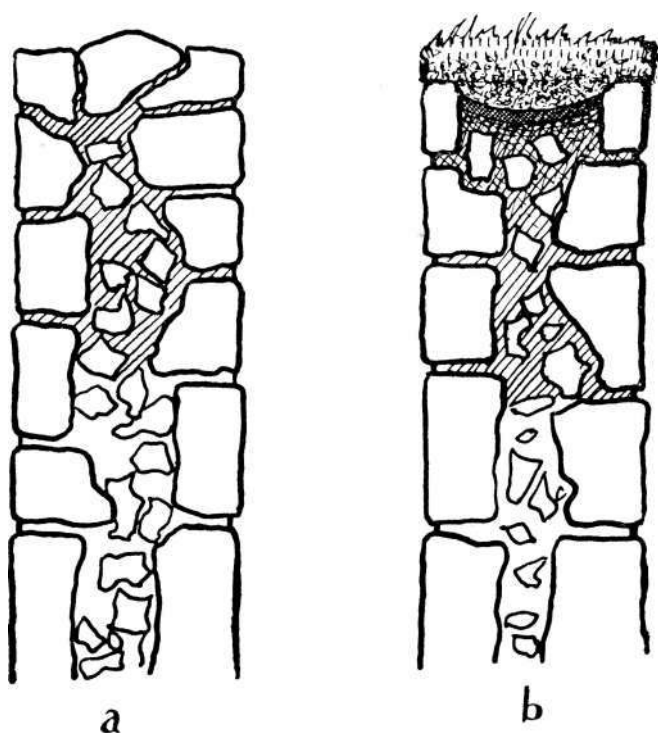
⁵ Stele, u nav. čl. str. 12.

⁶ Vidi o tome moj navedeni članak, str. 89.

je odozgor kamenom (sa uskim fugama) u bogatoj kaši maltera. Sredina zida je zbog oticanja vode nešto ispupčeniya⁷ (sl. 2a).

b) Najveći dio zidova i to onih veće širine pokriven je odozgor busenjem, Prije toga je jezgro dobro zatvoreno produžnim malterom, u obliku konkavnog zaštitnog sloja, a busenje položeno na 3 do 4 cm tanki sloj humusa. Od ovoga se rješenja u bobovačkim prilikama očekuje najviše, a s druge strane zelenilo busenja oživljuje monotoniju sivih kamenih vertikala (sl. 2b).

Ovdje je u stvari za pokrivanje obrušenih zidova primijenjen način koji preporučuje i Caboga,⁸ samo što je umjesto asfalta ili krovne ljepenke pod konkavnim zaštitnim pokrovom upotrijebljen jači sloj produžnog maltera, koji se, svakako, bolje veže sa starim krečnim mortom, a u isto vrijeme i čvrsto štiti jezgro zida od vlage.

2. Presjek konzerviranih zidova, a) vrh zida zatvoren kamenom, b) vrh zida zatvoren busenjem.

c) Manji dio zidova, uglavnom sasvim niskih, nije pokriven busenjem, nego samo zasut šutom i pijeskom po jakom sloju maltera, kojim je dobro zatvoreno jezgro zida. Ovim se načinom u prvom redu htjelo zaštititi svježi malter od sunca,

⁷ Arh. Nevenka Petrović, Konzervatorski problemi na Caričinom gradu, Zbornik zaštite spomenika kulture VI—VII (Beograd 1955), str. 220.

⁸ O. c, p. 18, gdje se kaže: »Man bringt zunächst ein Isolierschicht aus Asphalt, evtl. aus starker Dapppe an, mauert darüber eine zur Aufnahme des Humus innen konkav teppichartig ausbreitende Pflanzen niedrige, sich teppichartig ausbreitende Pflanzen, wie z. B. niedrigen Weissklee oder Sedum spurium splendens einpflanzt.« V. i bonsko izdanje, str. 22.

3. Zidovi na Gornjem gradu prije konzervacije.

na kojem naprosto izgori. Kada se ovaj sloj slegne i zbije, efikasno će zaštititi i zid.

Svi su zidovi prethodno konsolidirani, s lica plombirani i dozidani.

Problem koji je znatno otežavao radove na konzervaciji jeste loša kvaliteta kamena. Izložen djelovanju atmosferilija (sunce — mraz, kiša — led), vapnenac se naprosto raspada, a pogotovo pod zidarskim čekićem. Da neprilika bude još i veća, ni takvoga kamena nije bilo u dovoljnim količinama, jer je najvećim dijelom prilikom arheoloških iskopavanja bačen niz padine strme bobovačke kose.

Problem konzervacije Bobovca, odnosno njegove arhitekture, leži baš u kvaliteti kamena. Dobar dio kamena u zidu ruševine treba povaditi i izmijeniti jer je istrošen. Saniranje ruine i ovisi dobrim dijelom od zamjene toga dotrajalog kamena sa zdravim i jedrim, slučaj analogan onome na ruševinama kasnoantičke bazilike u Brezi.

Težak problem predstavlja i velika udaljenost objekta od izvora snabdijevanja, zatim težak teren i akutna oskudica radne snage, kako je to istaknuto i u ranijem izvještaju. Sve to je i u radovima 1961. i 1962. godine jednako otežavalo poslove, koji su zbog dotrajalosti spomenika ionako naporni.

U kampanji 1961. i 1962. godine konzervirani su svi novootkopani zidovi na Donjem i Gornjem gradu na Bobovcu. Najveći zahvat izveden je na konsolidaciji istočnog ćoška velike zgrade, vjerovatno ostataka dvora, na istočnoj terasi Donjeg grada. Da bi se to postiglo, sanirani su južni i istočni zid ispod samog ugla, koji su se najvećim dijelom bili odvalili, tako da ovaj ugao — sačuvan do 8 m visine — nije imao čvrsti oslonac (sl. 6). Zbog pomanjkanja sredstava ostalo je da se još konzervira više od polovine istočnog zida »dvora« (preko 10 m dužine), koji se nalazi u vrlo oštećenom stanju. S obzirom na kulturno-

4. Zidovi Gornjeg grada nakon konzervacije.

historijsku važnost baš ovoga objekta, za koji smo iz početka pretpostavili da predstavlja ostatke dvora Kotromanića, a koji sudeći po škarki (kosini zida) nije stariji od prve polovine 15. v., potrebno je što prije sanirati ovaj zid na kosom terenu, jer je slabo fundiran (osobito nakon iskopavanja), a već mu je potpuno otpala i vanjska oplata.

Kako su 1962. g. uglavnom otkopani svi dijelovi Gornjega grada, to je posljednji konzervatorski zahvat bio posvećen konzervaciji zidova baš na ovom dijelu (sl. 3 i 4). I ovdje je na svim zidovima izvedena čista konzervacija. Gornji rastreseni dijelovi zidova, redovito puni humusa, najprije su skinuti, odstranjen je humus i vegetacija, zidovi su dobro očišćeni i isprani, a truli dijelovi odstranjeni. Nakon toga je zid ponovo pažljivo vraćen u raniji oblik, sa istom tehnikom zidanja i u istoj strukturi. Pri tome se naročito pazilo da se novim vezivnim sredstvom (i to isključivo produžni malter u omjeru 1 : 3 : 5, jer se beton ne bi vezao sa srednjovjekovnim krečnim malterom) čvrsto povezu stari i novi dijelovi zida po vertikalnoj liniji. Zatvaranju gornje površine zidova a to je u konzervatorskoj praksi jedan od težih problema kako sa tehničkog, tako i sa estetskog gledišta, posvećena je posebna pažnja. Na Bobovcu smo ovaj problem rješavali na razne načine, kako je naprijed opisano. Sve zidarske radove izveo je Jure Stipić, priučeni zidar-restaurator iz Posušja.

U dvije posljednje kampanje, ugrađeno je i obnovljeno na Donjem i Gornjem gradu preko 74 m³ zida. Busenjem je pokriveno 59 m² zidova, dok je ostatak zidova odozgor zatvoren kamenom (potaracan) ili pijeskom i malterom. Lica zidova fugirana su samo djelomično. Uklonjena je sva vegetacija sa donžona i ostalih zidova, a tamo gdje ona ne ugrožava arhitekturu, ostavljena je

da svojim zelenilom oživi tamnosivu masu kamena.

Da bi se olakšao pristup posjetiocima i da bi se na neki način dao pravac kretanja po gradu, te time objekat i u tom smislu zaštitio, uređene su, a djelomično i proširene, staze. Čitav grad je uređen i očišćen.

Utrošenim sredstvima nisu se mogli sanirati svi dijelovi grada. Konzervirano je uglavnom sve ono što je u ove četiri godine iskopano. Još uvijek nisu konzervirani oni dijelovi gradske arhitekture koji već stoljećima teško oštećeni strše nad zemljom, prkoseći burama i olujama i rušilačkom instinktu čovjeka.⁹ Zidovi »dvora«, zatim

⁹ Kao karakterističan primjer neka posluži ovaj slučaj, koji je u nedjeljnom ilustrovanom listu »Svijet« broj 250, Sarajevo, 15. III 1963. opisao drug Milorad Krunić, student iz Sarajeva: »Druže urednice, jednog dana nas nekoliko drugova uputili smo se na izlet na Perun, u blizini Vareša. Odavde smo učinili posjetu istorijskom gradu (Bobovcu koji se ubraja među najvažnije spomenike naše srednjovjekovne kulture i koji stoji pod zaštitom države. Naš doživljaj bio je međutim pomućen jednom nesmotrenošću koju bi po svaku cijenu trebalo otkloniti. — Zajedno s nama na Bobovac je stigla i grupa učenika sa svojim nastavnikom. Djeca su čitavog dana neumorno jurišala po napola srušenom i opustjelom Bobovcu, bacala kamenje u provalije ispod dvorca, i jednom riječju, za jedan dan ga uništila više nego što zub vremena može da učini za čitavu godinu. Njihov nastavnik je uživao u ovoj »igri«, i čak ih neprekidno snimao, ovjekovječujući na taj način njihovu rušilačku rasonodu. Nisam saznao njegovo ime zato što sam protestovao na licu mjesta. Znam samo da su ovi učenici pripadali jednoj školi iz okoline Kaknja. — Kako se slične stvari ne bi ponovile, i kako kasnije ne bi trebalo ulagati veća materijalna sredstva za obnavljanje onoga što se namjerno poruši, pišem vam ovo i apeliram na sve buduće posjetiće Bobovca da budu prema njemu pažljiviji.« Citirali smo ovo kao karakterističan primjer nesavjesnosti onih koji su u prvom redu pozvani da bdiju nad zaštitom spomenika kulture, a drugu Kruniću najljepša hvala!

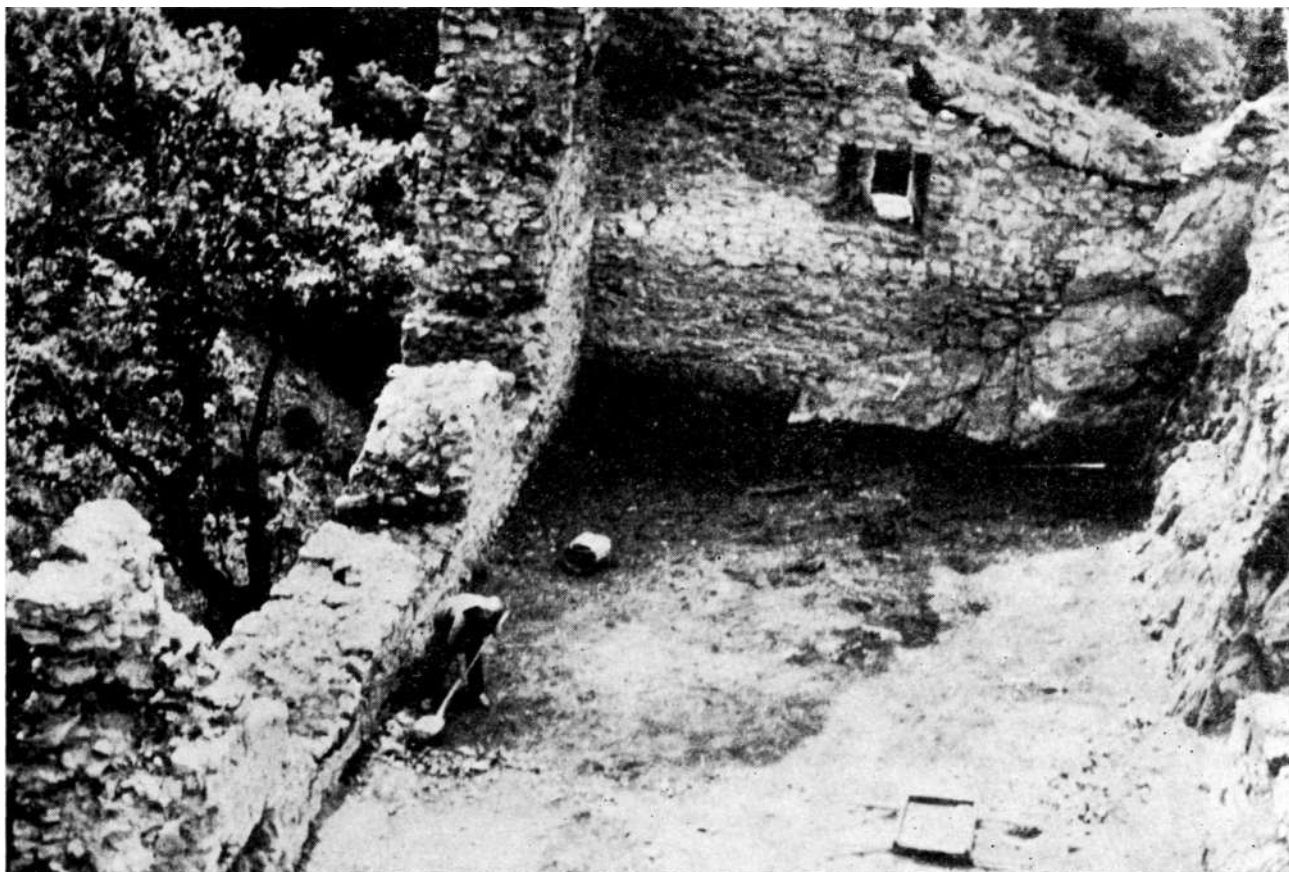
5. Teško oštećena donžon-kula. Osim pukotine pri vrhu zida, kula je na zapadnoj strani i potkopana, tako da postoji latentna opasnost od rušenja.

kula sa antičkim zidom i stambena arhitektura na istočnom zaravanku, — sa svojim potkopanim zidovima, izandalim ili potpuno otpalim oplatama, sa vertikalnim raspuklinama (sl. 5), sa trulim kamenjem i otpalom žbukom, teško oštećeni od korijenja vegetacije, još čekaju na zahvat konzervatora. Zahvati na ovim dijelovima, ako želimo sačuvati ruševinu od potpune propasti, hitne su prirode, jer su zidovi konstruktivno labavi.

Drugo vrlo aktuelno i akutno pitanje, koje već sada treba rješavati, paralelno sa istraživanjima, koja se približavaju kraju, jeste problem prezentacije ovog značajnog grada-ruine iz naše prošlosti. Svima nam je jasno da se rezultati istraživanja na Bobovcu ne mogu i ne smiju svesti samo na prikupljanje podataka o prošlosti grada i na sabiranje materijala za muzejske zbirke. Našim radnim ljudima treba omogućiti da razgledaju i ruševine samoga grada. To je potpuno na liniji savremenih shvatanja službe zaštite. Spomenik sačuvan u svom iskonskom ambijentu jedini je autentični tumač i izraz historijskih zbivanja,

vrelo na kojem će se napajati i današnje generacije. Takav spomenik treba približiti građanima, treba ga prezentirati. Taj posao predstavlja krupan zadatak, kako sa stručne, tako i sa tehničke i financijske strane, pa je već sada potrebna puna angažovanost zainteresiranih faktora, a u prvom redu investitora istraživačkih arheoloških radova.

Na kraju bismo željeli istaći da je omaškom u navedenom članku »Stari grad Bobovac i njegova konzervacija« u »Našim starinama« br. VIII. str. 71 do 96 bilo izostavljeno da je autor slika br. 8, 14 i 18 drug Pavao Anđelić, viši kustos Zemaljskog muzeja i rukovodilac arheoloških radova na Bobovcu, a slike 10 prof. Dimitrije Sergejevski, naučni savjetnik. Koristim se prilikom da im se ovdje još jednom zahvalim na susretljivosti kojom su dozvolili publiciranje navedenih fotografija. Kolegi Anđeliću posebno se zahvaljujem za ustupljene planove Bobovca, na kojima je ucrtano stanje ruine prije iskopavanja (sl. 4, 6 i 15 u nav. čl.), bez kojih bi opis ruine i konzervatorskih zahvata bio nejasan.

6. Sjeveroistočni ugao »dvora«. Obnovljeni zid pored prozora (desno) i dograđeni sjeverni zid (lijevo). Ovoj je zahvat bio potreban zbog konsolidacije čitavog »ćoška«.

LA CONTINUATION DES TRAVAUX SUR LA CONSERVATION DU BOURG BOBOVAC

Dans la première partie de cet article l'auteur donne quelques considérations théoriques sur la méthodologie du procédé de la conservation. Il parle aussi des relations, des droits, des charges et des devoirs des archéologues-dirigeants des travaux de la recherche et des conservateurs-dirigeants des travaux de la conservation et de la restauration sur le même monument c'est à dire sur les ruines du bourg Bobovac, l'auteur a déjà écrit de cela dans »Nase starine« VIII. Le conservateur, qui assume la responsabilité de la vie des monuments, s'en rapporte à un système, universellement bâti, pour l'étude et la documentation d'état des monuments, des problèmes et méthodes, de la détermination historique et du diagnostic de la maladie des monuments«. D'abord, il doit connaître bien le monument qu'il veut conserver, de la côté architectonique de même que de la côté historique. Il est très nécessaire que le conservateur ait une attitude claire, précisément et solidement formée à propos de la méthode, du volume et du but

de la conservation. En l'occurrence le conservateur entreprend le travail du point de vue tout à fait différent de celui de l'archéologue. Tandis que l'archéologue tâche, se basant sur des trouvailles et des autres données et peut-être avec la désintégration des certaines parts de la ruine, de donner la reconstruction du bourg en ce temps-là, le conservateur tâche de fixer, le plus précisément possible, l'état et l'apparence de la ruine au moment du commencement des travaux. C'est pourquoi, la description et des photos de la ruine sont la principale forme de la documentation pour le conservateur. Son but est de renforcer et de ravigoter la ruine, vue comme un produit du temps et des événements, et de garder, tout de même, le charme romantique de la légende qui excitera chaque visiteur.

Dans la deuxième partie de l'article l'auteur parle des méthodes à l'aide de lesquelles le conservateur a tâché d'accomplir son devoir de renforcer la ruine en gardant son charme de la ruine.